



ШЫН

№ 85
(18205)

2012 чылдың
июль 26,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн

Шинтиле-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Юбилей

90 ХАРЛААН ХООЧУН — АННА БЕСПАЛОВАГА

Тывада чурттап оран дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Анна Беспалова 90 харлаанын демдеглээн. Кайгамчык юбилейи-биле аңаа байырыны Россияның Президентизи Владимир Путин чедирген.



Күрүне баштыңының байыр чедиришкининиң сөзүгүлелин юбилейга федералдыг инспектор Татьяна Монгуш байырлыг байдалга тывыскан. Владимир Путинниң хоочунга чедирген байырында мындыг сөстөр кирген: "Силерниң үе-чегелериңерге чоргаарланыр бис. Ол дээрге дайынның аар-берге чылдарында бистиң чуртувуска онаашкан бүгү аар-бергени чүктөп эрткен тилекчилерниң үе-чегелери-дир. Силерниң кижилери бүгү дайынны бүгү чонун тиелээрине үнелеп четпес салгышкынны кириген". Хоочунга хөй чыл чурттаарын, чоок кижилериниң ынакшылын болгаш сагыш салгышкынны Президент сеткилин ханызындан күзгүн.

Анна Маркеловна Беспалованың (Пичугинаның) чаш чылдары Би-Хем районун Малиновка болгаш Тарлаг суурларында эрткен. Оон соонда олар Абаканче көже бергенер. 1940 чылда Анна Маркеловна санинструкторлар курузун дооскан, 1941 чылдың август айда оон шериг хүлээлгелин барымдаалааш, дайылдажып турар шеригниң хүрээленинче келдирткен.

Аныяк дайынчының курузун эрттирген соонда, 1942 чылдың

апрельде фронтуже кирген. Бодунуң бичи, ырбыска экинге балыглаткан он-он дайынчыларны чаалыг шөлдөн үндүрүп турган. Оон соонда биче командирлер курстарына өөрөнгөш, Анна Пичугина пулемет ротазының херэзженер бригадасына старшина кылдыр томуйлаткан. Оон дайынчы оруу 1945 чылда Ленинградка доозулган, а 1946 чылда Берлинге офицер-танкист Николай Беспалов-биле өг-бүлө туткан. Николай-биле ол мурнунда-ла, Абаканче шөлээп чоруп тургаш, орукка таныжып алган чүве-дир. Оон доктаамал чагаалажып келген. Оон соонда кудазын дүжүргени ол.

Николай Беспалов шеригден халашкан соонда аныяк өг-бүлө Туранга көжүп келген. Аңаа Анна Маркеловна, пенсияже 1978 чылда үнүгөже чедир, 23 чыл дургузунда районун төп ажалга кассазының эргелекчизи болуп ажилдап келген.

Хоочун бо чылдарның дургузунда хөй-хөй дайынчы болгаш күш-ажылчы шаңналдар-биле шаңнадып келген. Ол 1987 чылдан бээр Кызылда чурттап орат. Юбилейиниң хүнүн ол үш уруунуң, алды уйнуунуң, оларның чеди ажитөлүнүң аразына уткаан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун өмүнээзинден дайынчы маадырлыг херектери, хөй чылдарда күш-ажылчы ажил-ижидээш өөрүп четтиргенин илереткен, быжыг кадыкшылды болгаш хөй чыл чурттаарын күзгүн бижики болгаш тураскаал белекти Анна Маркеловнага республиканың кадык камгала болгаш социал хөгжүлдө сайдыңың оралакчызы Наталья Ховалыг тывыскан.

РФ-тиң Ажалга банкызының Чөөн-Сибирь банкызының Кызыл хоорайда салбырының удуртукчузу, бодунуң банк ажил-ижин Анна Маркеловнаның удуртулгазы-биле эгелээн Валентина Ооржак, Кызыл хоорайның мэриязының социал хөгжүлдө департаментинин, Пенсия фондузунуң хоорай салбырының төлээлери кээп, юбилейга изиг байыры чедиргенер.

Чурттуң болгаш республиканың дээди албан-дужаалдыг кижилериниң, хоорайның албан черлериниң ажилдакчыларының сагыш салгышкынны дээш өөрүп четтиргенин хоочун илереткеш, аалчыларны аяк шайже чалаан. Ону ижип ора, Анна Маркеловнаның эрткен оруктарының дугайында солун, өөредиглиг чугаазын олар дыңнааннар.

Анна ЛАЧУГИНА.

ҮСТҮҮ-ХҮРЭЭ — ЭҢ-НЕ ҮНЕЛИГ ТӨЛЕВИЛЕЛ

(Дириг хөгжүмнүн болгаш чүдүлгениң фестивалында)

Бо хонуктарда Чөөн-Хемчик кожуунун Чайлаг-Алаак деп черде делегей чергелиг Дириг хөгжүмнүн болгаш шажын-чүдүлгениң "Үстүү-Хүрээ" 14-кү фестивалы бодунуң ажилын уламчылап, солун, утка-шынарлыг культура, хөгжүм хемчеглеринде чүгле Тываның эвес, улуг, делгем Россияның болгаш даштыкы чурттардан хөй санныг аалчыларны хаара тудуп, бодунуң ажилын уламчылап турар.

Совет эрге-чагырганың чылдаанда үрегдеттинип, узуткаттыганның ыдык өргээзи, шажын болгаш культураның төвү, тускаалы Үстүү-Хүрээни чок черин каттап тургузар дугайында елекчи саналды боттандырап турга-биле эгелээн фестиваль — ылының эчизинге четкени бо. Ук левилелдин үндезликчизи болгаш кол организатору Игорь Дулуш фестивальды делегей чергелдеңелче көдүрүп, хүрээниң дуун доозуп, ажылгалга ону кирип 14 дугаарлыг фестивалдың ыл-чорудулга планынче кириген. Ондагай болушкунун дорт ржикчилери болуп, аңаа киркиссэн хөй аалчыларның, чүдүклерниң саны бо удаада 10 муң а бергени ук хемчегге сонурданың сорунзалыын бадыйтаан.

Фестивальдың баштайгы хүнү ыг шажын чүдүлгениң хоролама-башкыларның улуг ном номлажы-биле, хөгжүмнүн үдөлгезиле Алды-Хүрээден Үстүү-Хү-

рээге чедир узун орукту эртип чорааш, арыглаашкын езулалындан эгелээн. Ону эрткен соонда чаа ажиттыганның хүрээде деткичилерниң өмүнээзинден сөңнээн бурганнарны айызап, улуг номчулганы эрттирген.

Фестивальдың байырлыг ажиттыгын езулалыга Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының бирги оралакчызы М.С. Козлов киржип, Тыва Республиканың Баштыңы Ш. Кара-оолдун өмүнээзинден чоруткан өргүүдөл бижики хөй чонга таныштырган.

"Бо хүнү Тыва он-он чылдар дургузунда манап келген, а 14 чыл бурунгаар бүзүрелдин ол отчугажын фестивалдың эгелекчизи Игорь Дулуш кысыпкан. Оон чагыс үзел-бодалдыг эш-өөрүндөн тургустунган команда шажын-чүдүлгениң өргээзи болур хүрээге орукту айтып, сагыш-сеткилди байлакшыдып, чонну күштүг болгаш мерген угаанныг болурунче кый-



Фестиваль арбын чонну чыгган.

гырыпкан. Оон үнүн чүс-чүс кижилер хүлээп ап, соондан муң-муң кижилерни Үстүү-Хүрээге угладыпкан. Ынчангаш ыдыктыг Үстүү-Хүрээни каттап дигизип, оон чаарттыганны тудуун бүгү делегейниң чоннарының киржилгезибиле тудуп үндүреринге чедир узун орукту эрткен бис. Хөйүнү күчү-күжү, эп-найыралы, бир деми-биле

туттунган болгаш бо хүрээ биске эң-не үнелиг.

Сагыш-сеткилдин сүзүглели, угаан-медерелдин хереглели болу берген Үстүү-Хүрээ тудуун каттап тудуп, ажылгалга кириер дээш үлүг-хуузу кириштирген делегейниң аңгы-аңгы булуңнарындан келгилээн, дузалашкан муң-муң кижилерге өөрүп четтирдивис.

Хүрээниң архитектура төлөвилелиниң автору — Вила Емельяновна Хаславскаяга курлак чедир мөгейдивис.

Хүрээниң чаа тудуунга улуг деткимчени көргүскен чаңгыс черчурттуву Сергей Күжүгетович Шойгуга өөрүп четтирдивис.

(Уланчылыг).

УСТУУ-ХҮРЭЭ — ЭҢ-НЕ ҮНЕЛИГ ТӨЛЕВИЛЕЛ



Хүрээг белек — бурганнарның омур-хевир.

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Тудугнуң эки турачылары: Красноярск биле Новосибирск хоорайлардан тускай эртемнигерге, Кызыл хоорайдан чурукчуларга, Чадаанадан тудугчуларга, үлүг-хуузу кириштирген элээдилерге база кырганнырвыска мөгейдивис.

Устүү-Хүрээ дуганының катап тургустунарының сүлдө-сүзүүн бедидип, боттарының чогадыкчы уран таланты-биле бараан болган Тываның, Россияның хоорайларының, делегейниң аңгы-аңгы чурттарының хөгжүмчүлеринге курлак чедир мөгейип, өөрүп четтирдивис.

Хөгжүмнүн, таныжылганың, чаңгыс үзел-бодалдың хостуун илередип эрткен 14 фестивальдар утундурбас сактышкыннарны

арттырган. Ол чылдарда бис фольклор, джаз, рок аңгылаттынмас хөгжүм дээрзин, импровизацияны, чаңгыстың күүселдезин ылгап, үнелеп, делегейде ады-сураа билдингир хөгжүмчүлери дыңнап, көрүп, таныжар аргалыг болган бис. Фестиваль дириг хөгжүмнүн делегейин сөңнөп, национал культураларның байы, делегейи кызыгаар чок дээрзин көргүскен.

Устүү-Хүрээ дуганы аңгы-аңгы националдыг, культуралыг болгаш шажын-чүдүлгелиг чоннарны катыштырган. Чаа дуганың ажыдышкыны күчү-күштүг чаа солун чүлдери оштап турар. "Устүү-Хүрээ" фестивалының хөгжүм аялгазы кезээ мөңгөде чаңгыланып турзун. Бүгүдөгө тайбыңны, сүлдө-сүзүктүг хей-аътты, чаагай чүлдери күзедим" деп ында бижээн.

Шак ол сеткилдин ханызындан илереттинген чаагай өөрүп четтиришкнге чалгынналгаш, фестивалдың киржикчилери, аалчылары, чыгып келген чон аңгы-аңгы шөлдерде эгелзэн оюн-көргүзүлгө шуужупкан.

Фестивальдың ажылында делегейниң 11 чурттарындан, Томск, Новосибирск, Красноярск, Иркутск, Москва, Абакан, Кемероводан дээш, Россияның 78 регионундан коллективтер болгаш солистер база Тывадан "Тыва", "Октай", "Чиргилчин", "Алаш" бөлүктери, Тываның Чазааның Үрер хөгжүм оркестри, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Альберт Кувезин, Сергей Сокольников, Тываның Улустун хөмөйжизи Мөңгүн-оол Ондар дээш, өске-даа ат-сурагыг хөгжүмчүлөр киржиپ турар.

Конкурстуг кезээниң хөгжүмчүлери классиктиг хөгжүм, джазтан фольклор болгаш авангардка чедир аңгы-аңгы угланышкыннарга болгаш стильдерге оюн-көргүзүүн бараалгадыр.

Массалыг информация чеп-сектериниң төлээлери болур 50 ажыг журналистер ында ажылдап турар. Оларның аразында бистиң солуннун корреспонденттери Светлана Балчыр биле Чингис Саая база бар. Фестивальдың хемчеглеринден оларның улам тодаргай бижиттинген материалдарын солуннун дараазында үндүрүлгелеринден номчуур силер.

Айлаң МОНГУШ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Байбек Монгуш: "КЕЛИР ЧЫЛЫН БИРГИ ЧЕРЖЕ ҮНЕР БИС".

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң мурнакчылары болгаш төлээлери, кожууннуң болгаш албан черлериниң коллективтериниң байырлыг чыскаалы-биле Чөөн-Хемчик кожууннуң малчыннарының наадымы июль 24-те эгелзэн.

Кожууннуң баштыңы Байбек Монгуш кончуг чараш аътты мунупкан, байырлалдың чыскаалын баштап чораан. Ол-ла чыскаалда Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый сайыды Самойлов Монгуш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) депутаты Святослав Ондар чөөн-хемчикчилерге база "Устүү-Хүрээ" фестивалының чүс-чүс аалчыларына байырны чедирип эрткен.

Кожуун наадымында чылдың түннелдери-биле эки көргүзүлгелерни чедип алган мурнакчы малчыннарны база көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлери шаңнап-мактаан. Чүге дээрже кожууннуң малчыннары малдың баш санын 25,4 муң башка, азы 5 хуу өстүрүп, республикада мурнуку одуругже үнген. Кожуунда муң малдыг малчыннарның саны 14 четкени — улуг чедиишкин. Көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүкчүлери эт бүдүрүлгезин 37 хуу көвүдеткен. А сутту 6,3 муң тонна бүдүргени эки көргүзүг. 2011 чылда кожууннун көдээ ажыл-агыйының улуг болгаш ортумак бүдүрүкчүлери орулгалыг ажылдаан. Бо чылдың бирги чарты-биле көдээ ишчилер багай эвес көргүзүлгелерни чедип алган. Бо бүгү үрө-түннелдиг ажыл-иште кожууннуң мурнакчы мал-

чыннарының, саанчылар чылгычыларның үлүү улу чаңгаш оларга алдар болуш-ажылдың байырла спортчу оюн-тоглаалары аразында аът чарыштыраа хуреш маргылдаазы эң аарыкчыларны хаара тутаа чугаажок.

Кожууннуң баштыңы Байбек Монгуш, республикада чарлган мөөрейге ийги черже малчыннарның кызымак түннелдиг күш-ажылын бедидип үнелеп демдеглээн. «Кожуундым дириг хөгжүмнүн бүдүрүлгелериниң "Устүү-Хүрээ" фестивалы-биле чергел эртип турар болгаш байыр аалчылар-даа хөй, эртип хемчеглерде чоннун киржиде даа идепкейлиг-дир. Делег чурттарындан, Россияның аңгы регионнарындан келген аалчыларга тыва чонувустун ужу чылдарын, езулалдарын сөздөп таныштыраары, ниити кызын төлээлеп көргүзери харысалга болгаш аас-кир. Кожуунувустун чурттагы ону чогуур деңгелге тудуудаарына бүзүрээр мен — дугаалааш, — байырлал дээр эрте бээр, ам кышка белет бодап, мал чеминиң белеткел күсүк дүжүт ажаалдазын чээнгенин углаары чугула. Ажылын хөндүп, үнүш а агыйын чогуудуп алыр болзу келир чылын бирги черни төлө биле ээлептер арга бисте бар» — деп, ол демдеглээн.

Айрада МОНГУШ.

КАЙЫ-ДАА ТАЛАГА АЖЫКТЫГ УЖУРАЖЫЛГА

(Доозукчулар, ажыл берикчизи база агентилелдин аразында керээлер чардынган)

Июль 24-те Кызылдың уран чүүл колледжизинге профессионал өөредилге албан черлериниң доозукчулары биле кол ажыл берикчилериниң "Стажировка: ажылга тургустунарынга арга" деп темага ужуражылгазы болуп эрткен.

Тускай мергежилди чедип алган аныяк кижилерниң ажылга тургустунуп алырының эге базымынга идиг бээр мындыг хемчегни Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы база Тыва Республиканың Чурттагы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилели ам дөрт дугаар чыл эрттирп турары бо.

"Күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырары" деп республиканың тускай сорулгалыг программаның иштинде "Күш-ажылдың арга-дуржулгазын шынгадып алыр сорулга-биле өөредилге албан черлериниң доозукчуларына стажировка" деп угланышкынныг иштиги программаның боттанышкыны өөредилге черлериниң доозукчуларына ажык орутку берип турарын билер, дыңнаан болгаш аңгы-аңгы хоорайларга дээди, ортумак тускай болгаш эге ортумак тускай мергежилди чедип алган доозукчулар ол хүн аңаа хөйү-биле чыылган.

Күш-ажылче эге базымның ужуун ужуктаан бо байырланчыг хемчегни чонну ажылче хаара тудар албан чериниң ажылдакчылары чылы-биле уткуп, медээ тайылбырлыг хуудустарны берип, тускай стендилерде көргүзүп таныштырылганы кылган. Яамылар

болгаш ведомстволарның, хуу болгаш күрүне албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң төлээлери боттарының адырынга хамааржыр тайылбырларны кылып турарындан аңгыда, доозукчуларга ажыктыг, билип алгы дег медээлер хөй болду.

Байырлыг ужуражылганы ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей ажыкташ, тускай эртем-билиг-биле чепселгенген элчеглиг база бир доозукчулар мында чыгып, ажыл берикчилери-биле ужуражыр дээш келгенин демдеглээн. Чылдың-на чурттуң болгаш республиканың аңгы-аңгы өөредилге черлерин 4,5 муң хире аныяктар доозуп кээп турар. Оларның чамдыызы боттарының мергежилиниң аайы-биле ажылдарга тургустунуп турар. А чаа дооскан кижиге стажировканы эртерин сүмелзэн болза, ол эң-не эки саналдыр деп бодаар мен. Стажировка дээрже дээди, ортумак болгаш эге профессионал өөредилгениң доозукчуларына оң мергежилди азы аңаа чоок угланышкынныг ажылдарга күш-ажыл ажил-чорудулгазының профессионал билиглерин херек кырында быжыглап, күш-ажылдың чурумунга, норма-негелделеринге чагырып, дагдыныкчызындан арга-дуржулганы шынгадып ап,

ажыл-херекчи ужуражылгалар, хуралдар канчаар эртерин бодунга илип алыры-дыр деп кыска таныштырылганы ол берген. А аныяк кижиден ажылдаар деп изиг күзөл чугула херек. Кижиге херек чок деп мергежил черле турбас, кандыг-даа мергежил ниитилелге негеттине бээр, ажылгалы албан тыпты бээр. Ону чүгле углап-башкарып билер херек. Ынчангаш күрүне-даа, бюджет-даа, хуу-даа ажыл берикчилеринден ажылды дидими-биле дилеңер, "дилеп чорааш, тывар" дээр болгай. Чедип алган мергежилдин кончуг эки билер, бердинген, аңаа бодун бүгү талазы-биле көргүзүп шыдаар специалистер биске херек. Бөгүнгү доозукчулардан чурттуң, республиканың социал-экономиктиг сайзыралы хамааржыр. Мында чыгып келген, ажылга тургустунуп алыр күзөлдиг доозукчулар ажыктыг ужуражылгадан үрө-түннелдиг чанар боор деп бүзүрелин ол илереткен.

Дараазында Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының бирги оралакчысы Михаил Сергеевич Козлов, доозукчуларга өөредилгезин чедиишкынниг доосканы-биле байыры чедиргеш, күш-ажылчы базымн эгелээринге ынанып келген тура-сорукуг бо аныяктарга чедиишкыннерни күзээн. "Бо ужуражылга кайы-даа талага ажыктыг, улуг ужу-дузалыг деп санап тур мен. Мындыг хевирлиг ужуражылгалар хөй катап болуп турар болза, оң эки талаже түннелдери көвүдээр ужурул. А аңаа сонугалды өөредилге черин чүгле доозупкаш

эвес, а ийи, үш дугаар курстарны доозупканда-ла оттурар ужурул" — деп чугаалаан. Ынчан-на ажыл берикчилери-биле харылзааны тудары күзөңчиг деп угаатканы дээштиг болду. "Бир эвес силерни стажировка эртер кылдыр сүмелзэн болза, кончуг эки, таарымчалыг эгелээшкн-дир деп билип алыңар. Күш-ажылчы керээ чардындып, кады ажылдажылга эгелзэн соонда, силерде орук ажыттыңандыр, билип алыңар" — деп, ажыл дилеп келген аныяктарның хей-аьдын көдүргөн.

Республиканың Чонну ажылга хаара тудар агентилелиниң директору Виталий Чаж-оол, республика Чазааның тускай сорулгалыг программаның боттандыраары-биле эрттирп турар бо хемчег дыка хөй аныяктарны ажылга хаара тудар аргалыг болганын демдеглээн. 2009 чылда организацияларга стажировка эрттирери-биле 266 керээни чарып, ажыл чок 677 аныяк кижини хаара туткан. Оларның күш-ажылынга төлевир кылдыр 51198 муң рубльди үндүргөн. Стажировка эрттиргеннерниң 11 хуузу азы болза, 101 доозукчу доктаамал үндезинге ажылдап арткан. 2010 чылда 1437 доозукчу 237 дагдыныкчының дузазы-биле арга-дуржулганы шынгадып алган. 24567 муң рубльге күш-ажыл керээлери чардынган. Доозукчулар көдээ чурттагылыг черлерин чагыргаларына, ТР-ниң ИХЯ-ның иштиги херектер килдистеринге, кожууннарның төп эмнелгелеринге, ветеринария эргелелдеринге, өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төлтеринге, өөредилге

албан черлеринге, солуннар дакцияларына болгаш чаа кириген өске-даа организацияларга стажировкаларны эрттир 2011 чылда Чонну ажылга хаара тудар агентилелче 290 ажыл берикчизи түр үениң ажылчы оларын ажыдарына чагыгны келген. 150 дагдыныкчыга 951 аныяк кижилерни быжыглап, күш-ажыл арга-дуржулгазын берген. чылын тускай сорулгалыг программаның боттанышкыны-биле доозукчуну хаара тудары күзөңчиг, оларның 20-зи Россия Федерациязының өске субъекттеринге стажировканы эрттер ол таныштырган. Бөгүнгү ужуражылгада Кызыл хоорайдан ажыл берикчизи ажылчы оларны сүмелеп чедип келген. Тургустунган график езугаар хүнне де сонугалдыг аныяктар-биле түр үениң күш-ажылчы керээлери үш тала-биле чарарына бел бооп турарын дыңнаткаш, аныяктарга Интернетче киргеш, агентилелдин сайтында хостуг ажыл чын олуттар дугайында медээлерни, резюмени шын бижиририн чурумунга доктаап, тодаргай тайылбырны берген.

Хостуг олуттар сүмелзэн дагдыларны ажыл берикчилер база берген. Доозукчуларның сонугаан айтырыгларына харыяларны ТР-ниң өөредилге сайыды К.А. Бичелдей, агентилелдин директору В.С. Чаж-оол берген.

Ол-ла ужуражылга үезинде чаңгыс эвес керээниң чардынган доозукчуларга күш-ажылче делгел орутку иззэн деп болур.

Айлаң МОНГУШ.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИНДЕ ЧАЙГЫ СЕПТЕЛГЕ

Чайның ортаа үези. Бо узун, кааң хүннерде мага хандыр дыштанырындан аңгыда, бажың-балгатка, албан черлеринге септелге ажылын чорудары таарымчалыг дээрзин билир бис. Республикавыстың бүгү-ле школаларында, өөредилге черлеринде иштики-даштыкы септелге чорудулгазы кидин түлүк. Ынчанмайн канчаар, чаа өөредилге чылында кандыг-даа башкы, өөреникчи, сургуул арыг-силиг, чылыг, чырык школага өөрениксээр, ажилдаксаар болгай...

Бо чылын республиканың школаларында септелге ажылдары агай эвес чоруп турар. Ылаңгыя өдээ школаларда амгы үениң егелдезинге дүүштүр капитал септелгелерни чорудуп турарына амаарыштыр республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды аадыр-оол Алексеевич Бичелдей тынчаар тайылбырлаан: "Бирээде, ыва Республиканың девискээринде ортумак ниити өөредилге черлеринге капиталдыг септелгени орударына 98 млн. рубльди ыгылаанындан ажил-чорудуу анын көргүзүглерни көстүп тегелзэн. Бо хүннерде элзэн хей колаларның септелгези доо-улган. Ол дээрже Кызылдың №9 гимназиязы, "Аныяк" өөредилге аву, Дерзиг-Аксының ниити билгиртумак школазы, Кызылдың №1 колазы, Таңды кожуунуң Кызыл-Арыг сумуунуң сески евининиң школа-интернады-дыр. Ынчалза-даа школаларда ам-даа септелге ажылдары уламчылап турар. Ийиде, "2010-2012 чылдарың дургузунда социал адырның объектилеринге болгаш республиканың өңчү-хөреңгизинге капитал септелге" деп тускай сорул-лыг программа езугаар, дөрт өөредилге черлеринге 7 млн. 857 рубльди база үндүрген. Оон

Улуг-Хем кожуунуң Ишти-Хем сумуунуң ниити билгиртумак школазына федералдыг бюджеттен 3655,0 муң рубльге болгаш тус черниң бюджетинден 365, 5 муң рубльге септелгени кылып. РФ-тиң өөредилге болгаш эртем яамызы база Тыва Республиканың Чазаа бо төлөвилелге хамаарыштыр дугуржулганы боттандырган. Дөртте, эрткен чылдың декабрь 27-де болган күштүг чер шимчээшкенин түңнелдинде, үрелген школаларның оран-савазын катап эде тударына РФ-тиң Чазааның март 1-ден № 263-р айтышкынын езугаар, 64 өөредилге черлеринге 40, 558 млн. рубльди үндүрген. Беште, бо чылдың февраль 26-да республиканың девискээринге ийи дугаар болган чер шимчээшкенинден үрелген 134 өөредилге черлериниң септелгезинче 380,008 млн. рубльди тускайлаар дугайында дилег-билдиришкени Россияның ОБЯ-че кириген. Бо хүннерде ук дилегге хамаарыштыр Россияның Чазаа атты салбаан.

Тыва Республиканың девискээринге ниитизи-биле бо чылын 116 өөредилге черлериниң оран-савазына капитал септелгени 150, 436 млн. рубльге хувааган, амдыызында 113-үжүнде ажилдар чоруп турар. Оларның аразындан 63,546



КБИ директору,
педагогика эртемнериниң
доктору, профессор Х.Д.Н.
Ооржак.

башкылар, доцентилер, ассистентилер, келир үениң башкылары дээш, кымнар моон арга-дуржулганы, бедик мергежилди шингээди-п албааныл. Ук институт чурт-вуска алдан чылдың нүүрүн көрзе-даа, ооң сайзыралы хүнден хүнге бедип, дээди деңнелдин башкыларын чылдан чылче доостуруп турар. Бо чылдың ноябрь айда демдегледип эрттирер 60 харлаан юбилейинге уткуштур, институттун септелге ажылдарының дугайында сонургадыыс.

Кудумчу талазында улуг хаалганың казачазын долзуу-биле үрээш, чаартып турар болду. Федералдыг хоойлунуң айтышкынындан кадыкшыл талазы-биле ийи бут кырынга туруп албас, бертик-межел кижилерге коляска-биле үнеринге таарымчалыг тепкени база кылып турар. Институттун удуртукчузу, педагогика эртемнериниң доктору, профессор Херел-оол Дажы-Намчал-ович Ооржак бо бүгү-биле бисти таныштырды. Ажыл июнь 22-ден каш хонук бурунгаар эгелээр тургаш, абитуриентилерниң чаңгыс аай күрүне шылгалдазын дужаап турганындан шала орайтай берген. Ынчалза-даа ук септелгени удуртуп турар Владимир Тимофеевич Бораткинниң бригадасы бо-ла хевээр шудургу ажылдаар болза, август 15-те доосту бээр дээрзин башкы бүзүрелдиг демдегледип.

Башкы институтунуң даштыкы, иштики-даа хевирни чараш болбастың аргазы чок. Ооң чанында тыва улустун аас-чогаалының болгаш культуразының төвү, ТывКУ-нуң төөгү факультеди, республиканың ИХЯ-зы, уран чүүл училищези болгаш школалар хоорайывысты улам каастап, чараш шинчилг хүрээлеп алган турарын эки билир бис. Бо институттун 1965 чылда салдыг кан соңгаларын "пластик" материалдарга солуп, эжиктерин чаартып, каасталга ажылдарын чорудуп турары студентилер болгаш башкыларга чаа өөредилге чылында улуг өөрүшкүлүг белек боор деп көрүп турдум.

Мындыг хевирлиг септелге ажылдарының акшаландырышкыны өске кайын-даа эвес, а университеттин ректору Сергей Октяевич Ондарның удуртулгазы-биле университеттин фондузундан кээп турар. Башкы институтка болдунар-ла дуза-деткимчени көргүзүп турары дээш өөрүп четтиргенин директор илередип турду.

Ооң аңгыда чүгле эжиктерни, соңгаларны эвес, электри болгаш

Интернет четкизин дамчыдар ток-тарны солааны база таарымчалыг дээрзин демдеглевес аргажок. Институттун аудиторияларында септелгени студентилер болгаш башкылар боттары өөредилге чылы төнүп турда кылып алганнар.

Кызылдың база бир төп кудумчузунда ТывКУ-нуң ниити чуртталга бажынының бешки кадында башкы институтунуң студентилери чурттап турар. Аңаа көскү кылдыр азар "Башкы институту" деп бижээн банерни чагыдып каан. А чурттап турар өрээлдерин студентилер боттары чугайлап, будуп алган.

Институттун 60 харлаан юбилейинге белеткел ажылдары амдыгааштан-на түңнелдерлиг көстүп турар. Ооң мурнунда институтка ажылдап, өөренип чораан башкылар, доозукчулар, чалаттырган хүндүлүг хоочуннар болгаш аалчылар институттун оран-

бистерге эгээртинмес улуг чор-гаарал-дыр.

Ынчалза-даа бо удаа колледжте септелге ажылының дугайында көрүп көрээлинер. Колледжиниң даштыкы хевирни аажок чараш, ийи каат, арыг-силиг. Иштинче кире бээрже, каш-ла ажылчыннар аап-саап септелге ажылдарын кылып тур. Ооң дугайында долу билип алыксааш, ук колледжиниң директору, уран чүүлдүн доктору Екатерина Константиновна Карелина-биле чугаалаштым. Ол кысказы-биле мынчаар чугаалады: "Бо кылып турар септелгевис ажылы-биле иштики каасталга ажылы-дыр. Ооң акшаландырышкынын ТР-ниң Культура яамызы үндүрүп берди. Черле чылдың-на кылыр ужурлуг ажылывис болганда, аңаа улуг доктаавайн, колледжиниң тудуунуң талазы-биле нарын айтырыглар бистерде тургустунуп турар. Ол чүл дээрже, бистиң өөренип кор-пузувус эргижирээнинден чер



Уран чүүл колледжизиниң оран-савазын делгемчидер
күзел улуг.

савазының чаарттыганын улуг өөрүшкү-биле магадап көөрү чугаажок. Институттан каш базым черде Кызылдың уран чүүл колледжи бар. Ол — чуртустун делегейде ховар дирткен уран чүүлдүн сылдыстарының баштайгы таваан салган бажыңы-дыр. Шынап-ла, бичии Тывазының катап-таттынмас аас чогаалын, ыры-хөгжүмүн делегейге алдаржыдып чоруу чаңгыс чер-чурттугларывис Игорь, Айдысмаа Көшкендейлер, Ай-Хаан Ооржак, "Саян" ансамбли, "Чиргилчин", "Алаш", "Тыва кызы" бөлүктери болгаш чурукчулар дээш, ескелер-даа уран чүүлдүн удазынын моон ужуктап, республикавыстың алдар-адын көдүрүп, хөйге магададып чоруулар. Оларның ачызында бичии чурт-тувус бойдус-чурумалы-биле-даа, казымал байлактары-биле болгаш уран чүүл-биле байлак оран деп делегейде билдингир. Ол дээрже

шимчээшкенин үезинде айыылды болдуруп турар. Колледжистин оран-савазын улгаттыр тудуп, капиталдыг септелгени чорудар дээрже акшаландырышкынын айтыры нарын болуп турар. Аңаа ниитизи-биле 40 млн. рубль херегелеттинер. Ол хире акша-хөреңгини чаңгыс Культура яамызы харылап шыдаас болгай, ынчангаш аңаа хамаарылгалыг яамылар база чогуур хемчеглерни алган болза деп бодаар-дыр мен. Республикага туристер, аалчылар келгеш, делегейде ады-сураа алгаан артисттеривистин төөгүзүн сонургап, оларның дооскан училищезинге чедип келир болза, оларны уткуп-хүлээп алыр улуг-делгем, чараш корпустуг болган болзусса деп бодап чоруур-дур мен".

Екатерина Константиновна бодум хуумда катчып, салым-чаянныг аныяктарывис башкының күзеп турары ышкаш улуг, чараш, делгем, хостуг корпустарга өөренип турган болза, дыка-ла эки болур ийик деп бодап кагдым. Ола колледжиниң чурулга салбырының оран-савазын база көрдүм. Чеже-даа амгы үениң негелделеринге дүүштүр септелгени кылган болза, эрги шагның тудуу деп демей-ле илден болду. Ону декабрь 27-де болган чер шимчээшкенин соонда хагган.

Шынап-ла, тыва дээрже салым-чаянныг чону-биле байлак оран. Ынчангаш салым-чаянныглары-высты улам деткип, оларга өөрениринге таарымчалыг оран-саваны немей тударына күрүнөден деткимчени көргүзөр боор дээрзинге идегел улуг.

Белекмаа ООРЖАК.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.



Башкы институтунче кирер эжикте ажилдар.

гыда уругларның "Юность" дыкшылга болгаш спорт дышта-лга лагериниң капитал септелгениче 1, 5 млн. рубльди чоруткан. Талазы-биле ажил бо чылдың июль 17-де эгелей берген. Колалардан аңгыда, Кызылдың улг техникумунуң ниити чуртталга бажынының, Кызылдың №10 ортук профессионал училищезиниң, даананың №6 профессионал училищезиниң оран-саваларының септелгезинче 2157,0 млн. рубльди кайлааны бо чылдың база бир шимчелиг көргүзүү болуп турар. Оон, Россия Федерациязының девискээринде өөредилге албан черлериниң оран-савазын онза калдардан камгалаары-биле аңаа септелгени чорудар улгалыг федералдыг бюджет-акша-хөреңгини база аңгылаан.

муң рубльге 18 өөредилге черлеринге капитал септелгени аңгы-аңгы үндезин программалар дузазы-биле чоруткан. Үстүнде айыттыг-ан черлерге план езугаар бүгү септелге ажылдары чаа өөредилге чылының бетинде доостур".

Дараазында республиканың барык шупту дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде септелге ажылдары кидин түлүк. Ынчалза-даа бо удаа ТывКУ-нуң башкы институтун болгаш Кызылдың уран чүүл училищезин көрээлинер.

Башкы деп мергежилдин төлөптиглериниң билгир чедип ап чоруур уязы — башкы институту бо-ла болгай. Ооң доозукчуларындан эртем ажилдакчылары, эртемденнер, улус өөредилгезиниң тергилерини, алдарлыг



Институтка пластик
чаа соңгалар.

1. Аңныыр чериниң ажыглаалдыгын кызыгаарларынче диктантан объекттерин ажыглаарын дугайында ажилдап кылган үммерге дүүштүр ботандырып турду. Онда камгалалдыг девискээрин черлеринден аңгыда, аңныыр ажыгынын талазы-биле ажил-чорудулган

14 чүүл. Аңныыр курлавырлары

тиварының өйлеп каан нормазы болгаш оларны тиварының квотазы

1. Тыва Республикага аңныыр курлавырларын тиварының өйлеп каан нормазын Тыва Республиканың Баштыңы - Чазааның Даргазы эртип турар чылдың август 1-ден орайтатпайн, дараазында чылдың август 1-ге чедир үеде бадылаар.

2. Күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген федералдыг органы-биле дугуржулга езугаар тооргуну, сыынны, эликти, буурну, дырбактыгны, кишти аңнаарының өйлеп каан нормазын бадылаар.

3. Бо чүүлдүң 2 кезээнде айыткан аңныыр курлавырларын аңгыда, аңныыр курлавырларын тиварының өйлеп каан нормазын күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген органының бадылааны аңныыр курлавырларының даңзызын езугаар тургузар.

4. Аңнап өлүрериниң өйлеп каан нормазын доктаатпас аңныыр курлавырларын тиварын аңнаашкынны болгаш аңныыр курлавырларын камгалаар талазы-биле нормативтерге болгаш нормаларга дүүштүр боттандыраар.

15 чүүл. Аңнаашкын-ажыл-агыйжы дугуржулгалар

1. Аңнаашкынны болгаш аңныыр курлавырларын камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандырып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы аңнаашкын-ажыл-агыйжы (ооң иштинде ындыг дугуржулгалар чарып алыр эрге

дээш аукционнарны организастаар болгаш эртирер) дугуржулганы федералдыг хоойлужудулга-биле дүүштүр, ындыг дугуржулга чарар эрге дээш конкурска киришкен тилекчи-биле азы өске-даа кижиле чарар;

2. Аңнаашкын-ажыл-агыйжы дугуржулганың чижек формазын күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген федералдыг органы бадылаар.

3. Аңнаашкын-ажыл-агыйжы дугуржулгаларны соксадырын федералдыг хоойлужудулга-биле доктаадып тургускан үндезиннер езугаар боттандыраар.

16 чүүл. Аңныыр курлавырларының санын таарыштыраары

1. Аңныыр курлавырларының санын таарыштыраары дириг амытаннарның өске-даа объектилеринге хора чедирерин болдурбас аргалар-биле кылыр, оларның чурттап турар девискээрлериниң камгалалын (ол черде нарын айтырыгларны шиитпирлеп турар эртем организацияларының түннелдерин барымдаалааны-биле база чер, суг болгаш арга-арыг курлавырларының камгалалын боттандырып турар төлээлеттирген күрүнө органнары-биле дугуржулга езугаар) хандыраар уjurлуг.

2. Хөйге билдингир болгаш быжыглатынган аңныыр чериниң ажыгдалдыг черлеринге аңныыр курлавырларының санын таарыштыраары аңнаашкынны болгаш аңныыр курлавырларын камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген органының

күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген федералдыг органының бадылаан формазы езугаар хүлээп алган шиитпиринге үндезилеп боттандыраар.

3. Аңнаашкын-ажыл-агыйжы дугуржулгаларын чарып алган юридиктиг эргелиг черлер болгаш хамаатылар аңнаашкын-ажыл-агыйжы дугуржулгаларының негелделери-биле дүүштүр быжыглатынган аңныыр курлавырларының санын таарыштыраар талазы-биле хемчеглерни ал чорудар.

4. Бойдустун регионалдыг уjur-дузалыг онза камгалалдыг девискээрлеринге аңныыр курлавырларының санын таарыштыраары Тыва Республиканың Чазааның бадылааны бойдустун республика уjur-дузалыг онза камгалалдыг девискээрлериниң дугайында дүрүмнерге дүүштүр боттандыраар.

17 чүүл. Аңныыр курлавырларының болгаш оларның чурттап турар черлериниң күрүнө мониторингизи

Тыва Республиканың девискээринде аңныыр курлавырларының болгаш оларның чурттап турар черлериниң күрүнө мониторингизин, бойдустун федералдыг уjur-дузалыг онза камгалалдыг девискээрлеринде турар аңныыр курлавырларындан аңгыда, аңнаашкынны болгаш аңныыр курлавырларын камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген органы күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттирген федералдыг органының доктааткан чуруму езугаар боттандыраар.

18 чүүл. Бо хоойлуну боттандыраар саң-хөө хандырылганы

1. Бо хоойлуну боттандыраар лээр акша-хөреңгилер ээлчегли чылында болгаш планныг үеде р бюджетинге көрдүнер.

2. "Аңнаашкын дугайында бонныыр курлавырларын камгалаар, база Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынче өск киирериниң дугайында" Федералдыг хоойлуга дүүштүр Россия Федерациязының аңнаашкынны болгаш аңныыр курлавырларын камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органы дамчыдып берген бүрүн эргелери дугайында акша-хөреңгилерни федералдыг бюджеттен субвенциялар хевириниң ышкаш чогуур саң-хөө чылында планныг үеде республика бюджет дугайында Тыва Республиканың бюджет дугайында республика бюджет аңгылап берип турар немелд хөреңгилерден бээр.

19 чүүл. Бо хоойлунуң күштүг кирери

Бо хоойлу, ону албан-езуу парлаан хүнден эгелеп күштүг болурун

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ОО

Кызыл хоорай

2012 чылдың июль 9

№ 1488 ДХ-1

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының (хоорай округтарының) бюджеттеринге бюджет чарыгдалдарының ажыктын бидериниң муниципалдыг программаларын күүседире-биле субсидиялар бээриниң чурумун бадылаарының дугайында

2012 чылдың апрель 5 №136 Кызыл хоорай

Россияның Бюджет кодекзиниң 139 чүүлүгө дүүштүр болгаш Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының (хоорай округтарының) бюджет чарыгдалдарының ажыктын бидериниң сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыр болза:

1. Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының (хоорай округтарының)

бюджеттеринге бюджет чарыгдалдарының ажыктын бидериниң муниципалдыг программаларын күүседире-биле субсидиялар бээриниң чурумун бадылаар.

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ОО.

2012 чылдың апрель 5-те Тыва Республиканың Чазааның №136 доктаалы-биле бадылаттынган

Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының (хоорай округтарының) бюджеттеринге бюджет чарыгдалдарының ажыктын бидериниң муниципалдыг программаларын күүседире-биле субсидиялар бээриниң чуруму

1. Нити чүүлдер

1. Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының (хоорай округтарының) бюджеттеринге бюджет чарыгдалдарының ажыктын бидериниң муниципалдыг программаларын күүседире-биле субсидиялар бээриниң чуруму (моон соңгаар-чурум дээр) бюджет чарыгдалдарының ажыктын бидериниң муниципалдыг программаларын күүседире-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының (хоорай округтарының) бюджеттеринге Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидияларны (моон соңгаар-субсидиялар дээр) бээриниң, чарыгдаларының болгаш хуваарының негелделерин тодарадып турар.

2. Субсидияларны бюджет чарыгдалдарының ажыктын бидериниң муниципалдыг программаларын күүседире-биле холбашкан Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының (хоорай округтарының) чарыгдал хүлээлгелерин кады акшаландырырының конкурсузунга үндезилеп тыпсыр. Субсидияларны Тыва Республиканың республика бюджетиниң кол башкарыкчызы болур Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының бадылааны бюджет хүлээлгелериниң лимиттеринге дүүштүр тыпсыр.

II. Субсидияларны тыпсырының негелделери

3. Муниципалдыг тургузуглар дараазында негелделерни күүсеткенде субсидияларны

тыпсыр:

а) муниципалдыг программаны бадылаанда;

б) муниципалдыг программаны күүседиринге бюджет акшаландырышының муниципалдыг тургузугунуң бюджетинде көрүп каанда;

в) муниципалдыг тургузуг талазы-биле четпес квалификациялыг барымдаалар (чурумунуң №1 капсырылганы) норматив шынарында доктаадып тургусканындан ашпайн турарында.

4. Бюджет чарыгдалдарының ажыктын бидериниң болгаш түннелдериниң санчурагайлары Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының бадылааны методиказынга дүжүп турар муниципалдыг тургузугларның чедип алганы түннелдерин үнелеп көргө-ниниң түннелдерин езугаар муниципалдыг программаны күүседип турар муниципалдыг тургузугларның бюджеттеринге субсидияларны тыпсыр.

III. Муниципалдыг районнары (хоорай округтары) шилири

5. Субсидиялар алыры-биле муниципалдыг тургузуглар Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынче дараазында документтерни кириер:

1) конкурска киржириниң дугайында чагыгы (чурумунуң №2 капсырылганы);

2) муниципалдыг программаны бадылаанының дугайында муниципалдыг эрге-хоойлу актызының хоолгазын;

3) отчеттук чылда болгаш эртип турар чылда кады акшаландырышының бюджет акша-хөреңгизиниң барын бадыткап турар тус чер бюджетиниң дугайында муниципалдыг тургузугунуң төлээлекчи органының шиитпиринден ушта бижилгени;

4) чурумунуң №1 капсырылганында айыттынган квалификациялыг барымдааларны хынаары-биле бухгалтер болгаш статистика отчеттарының сан-түннелерин;

5) бюджет чарыгдалдарының ажыктын бидер талазы-биле муниципалдыг тургузугунуң чедип алган түннелдериниң дугайында Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының доктаадып тургускан индикаторларының уjur-дузалыг бадыткап турар санаашкыннар болгаш материалдар-биле кады медээлерни.

6. Бир эвес барымдааларның үнелели кара чаңгыс квалификация барымдаазында нормативтиг көрдүнгенинден өскерилгенин азы ашканын Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы илередир болза, муниципалдыг тургузугунуң ол чагыы шилилгеже кирбес, ол дугайын Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы чагыг кирген хүнден 15 хонук хуусаа дургузунда муниципалдыг тургузугга бижимел-биле дыңнадыр.

7. Бо чурумунуң 3 пунктузунда айыттынган субсидияларны тыпсырының негелделеринге дүжүп турар муниципалдыг тургузуглар бюджет чарыгдалдарының ажыктын бидериниң болгаш түннелдериниң дески чорунуң талазы-биле кичээнге алдынар.

8. Субсидиялар тыпсыры-биле шилилгени эрткен болгаш хыналдага кирген муниципалдыг тургузугларны аразында эң эки түннелдерлиг болган үштен хөй эвес муниципалдыг тургузугларны бо чурумунуң 4 пунктузунга дүүштүр шилип алыр.

IV. Субсидияларны хуваары болгаш тыпсыры

9. Субсидияларны акша-хөреңгизин муниципалдыг үш тургузугунуң аразында дараазында чурум езугаар хуваар:

— 60 хуузу — бюджет акша-хөреңгизин чарыгдалдарының ажыктын бидер талазы-биле муниципалдыг тургузугунуң түннелдериниң талазы-биле рейтингизинге дүүштүр;

— 40 хуузу — айыттынган муниципалдыг тургузугларны девискээринде доктаамал чурттап турар чурттакчы чонунуң санынга (эртип турар чылдың январь 1-де) онааштыр.

10. Муниципалдыг тургузугга тывыскан субсидияларны хемчээлин тускай формула езугаар санаар.

11. Субсидияларны муниципалдыг тургузугларны аразында Тыва Республиканың

Чазааның айтышкыны-биле хуваар

12. Муниципалдыг программаны бюджетиниң акша-хөреңгизиниң биле муниципалдыг программаны дириг чарыгдалдарының чыл т беш хуузуздан эвээш эвес кылдыр акшаландырырының талазы-биле хү муниципалдыг тургузуг бодунга ал

13. Субсидияларны Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы биле муниципалдыг тургузугунуң чагырганының ар чардынган дугуржулга үндезилеп

14. Дугуржулганың үлегер-майы Республиканың Саң-хөө яамызы ба

15. Субсидияларны көрдүнгенин ажыглааны, а ол ышкаш кириген тарның шынарлыгы болгаш шыны харысалганы муниципалдыг тургузунуң чагыргалары күштүг болуп хоойлужудулга дүүштүр алыр.

16. Эртип турар саң-хөө чылында латтынмай барган субсидияларны Республиканың республика бюджет Тыва Республиканың Саң-хөө яамы доктаадып тургускан чурумун е эгидер. Эржежок чугула апарганда (акша-хөреңгизиниң кол башкарыкчы шиитпирин езугаар субсидияларны зындагы саң-хөө чылында ол-ла галарга ажыглап болур.

17. Муниципалдыг тургузугунуң субсидияларны ажыглап турарын планнат муниципалдыг программаларны к бюджетиниң чедишкенин болгаш ганың чедип алганын тодарадырынга бюджет акша-хөреңгизиниң ажыгла ажыктын бидериниң талазы салдынган сорулгаларны тодарады доктаадып тургускан индикатор барымдаалап үнелээр.

18. Субсидияларны ажыглаа ажыктын көргүзүлгери болза, муниципалдыг программаны хемчеглерин хуузуздан эвээш эвес күүсеткенин б сорулгаларны чедип алырының б бюджет акша-хөреңгизиниң ажыгла ажыктын бидериниң талазы-биле дынган сорулгаларны күүсеткенин нелдери болур.

Бир эвес муниципалдыг тургузунуң субсидия ажыгалының ажыктын биде талазы-биле сорулгазын күүсеткенин муниципалдыг тургузугунуң бюджет берген субсидияны Тыва Республиканың республика бюджетинче эгидер.

19. Субсидияны өскээр ажыглаа таварылгазы турар болза, ону республика бюджетинче орулга кылдыр Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының бады чурумун езугаар тыртар.

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ХУВААНАГЫ

● Чечен чугаа

(Төнчүзү. Эгези №80, №83 Шында.)

Ачазы өөнчө халааш, боозун ажан-чечен ап четтигипкенин оюу эскербейн барган. Оолду оолаптарга, сугже киргеш, көзүл-ейн баргаш, оранчок ырактан өстүп келген. Эштип үнерин-даа алдашпаска, шимчээр харыы ок-тур деп уруг билген. Аар ба-ланганын көрүп тургаш-ла, ача-зы база катап адар дээш шыгаай ээрге, идип чорудупкан. Чаңгыс оол камгалап, амы-тынын ап аарга, ачазының харыызы — түмнүг ок боорга, уруг чөгөнгөн. Аанда-ла, дириг кижиге канчап оо аннырыл? Ачазы кызыгааржы-арже чоруй баарга, уруг оолду илеп тургаш, тып алган. Дуза хе-леттинип турарын бүдүү билген. Ае дег, авазы база халып келген. Ан изи арттырбас дээш, оолду адыг инек кечинге салып, сөөртүп арааш сери адаанче чажырып таннар. Чаңгыс оолунун амы-тынын ап кааш, боду когараан оол-у аалдын херээжен ээзи эки өрүп, төвүт черден чалап эккел-ен караң эмнерин-даа харамнан-аан, шыырак ирт өзөш, мүн илып берип, ажаап турган. Улуг уу-биле ээлчежип дүне-хүндүс өрүп тургаш, чүгээртидип алган-ыр. Баштай олардан сестир, ыттаас, удур көрбөс турган алза, бир ай эрткенде, чугаазы өрүп, холдарын шимчедип эгелээн. Күтүг-чарын чоогундан өттүр берген хевирлиг. Та соок сугга й турганындын ындыг бе, бутта-н шимчeves. Оларның дылынга ыг чугаалаар: «Аалың кайдала» — өрге: «Бо хову ужунда» — дээш, көрнүп чыдып алыр болган. Чүү нчуг буянныг оол боор, ок-одан кортпайн, хары кижиге төлү-вейн, сугже кирип чыдар деп, дай бурганнарга чалбарып-ла-нмас.

Кызыгаар үрзэн оолдар чок-лан. Хамык чүве оожургай эрге, хенертен коданга өскүс ай-даа арттырбайн хунап аппаар-даас. Каш арт ажыр ишкээр-жер болза эки-дир. Чааскаан-рааш, оорган соолаңнаар чүве-ты берди. Бир-ле каржы кижиге соомдан чыда калбайн, эдер-көрүп-даа турар ышкаш. Чүү-ор, ээн черге боолап каапкаш-арга, мени кым тывар боор-аш, уругнуң ачазы арагалап, айт-нуп шаварын соксаткан. Одар-нчир, өг хондурар чер дилеп, рух кылып чоруп каар. Чартык-даа читкеш кээр-ле.

Бир дүне кадай уруун чоктап-ан. Ай безин үр чыраан хевирлиг,-рып көстүп турган. Чүрээ энде-н: уруу-биле ол оол удаан чыт-нар. "А халак, салымымның-чуун, ам ат болурум ол-дур" — бодап кээрге, чүү-даа херек-кышкаш сагындырган: үш чыл-рунгар оларның өөнге хап-алыг улус келгеш, Оюуну дилеп-рывыс ол дишкенер. Оларның-у улгады берген, үжен хар ажып-ар. Өөнүң ишти аарааш чок-лан. Ийи оолдуг арктан. Уруум-ла он бирлээн, оода үш чыл-наңар деп тургаш, Оюузуң арт-рып алган чүве болгай. Бо кижиге-ндаа келгеш, демги улус бо-гуну айтырып тур, диген-не бол-го. Ынчан уруунга ол улустун-дыс-Шокар айтты чедип эккел-ин ам канчап уттурул? Адазы-й мал, саар инектер алган кижиге дүрген-не бериптер-дир, парыл бээр чүве деп орган

болгай. Ам бо оол хамык чүвени будаары ол-дур, ашак мени буруу-луг кижиге — сен сен дээр. "Канчалза экил?" — деп, хөй уругларыңа буу-гуп, баш көдүрбейн, ажы-төлү дээш чурттап чоруур ие кижиге боданып каап, таакпылап олурган...

Эртенинде уруун хем кыдыын-че аппааргаш, үр-ле чугаалашкан. Кайызы-даа ыглажып, муңгараан-нар. Авазы чана бээр-ге-даа, уруг хемче көрүп алгаш, үр-ле турган. Ам канчап чурттаар кижиге боор мен деп бодап кээр-ге, карак чаштары чаржып бадып турган. Санчайдан канчап чарлырыл? Чырык хүндүс ону көрбөс, чугаалашпас дээр-ге бергезин, Оюу канчап чурттаарыл? Каш айдан бээр оолдун аяс шыра-йынче көрүп, оон эргеледин, ынак-шылы кезээде кады чоруур боор деп идегеп турган. Авазы Санчайны аалынче аппаар дээнин дыңнаткан. Олар ийинин келир үези чок-ачазы, кызыгааржылар-даа билип-кага, тудуп аппаар. Ырак эвесте чурттап турар ийи эр дунмаларын бүдүү кыйгырткаш, чедирер ол-ла. Шыырак, аныяк улус чүү боор, оолга эптиг болзун дээш, шырга кылып алгаш, хемни кежире бер-ген. Санчай аалынче оруун айтып бээр ужурга таварышкан. Сөөлгү ужурашканда уруг ыглаар дээш, чүнү-даа чугаалап чадап каан. Чүнү-даа билбес бичии кыс тургаш, корга-корга, оолду сонуургай бергенин, кыстың дезиг болгаш кем чок чүрээ ынакшылды билген-ден бээр оон оруу кижиге күжүр сөс-биле илередип шыдапас хилин-чекти аңаа эккелгенин оолга чугаа-лаар бодаан. Уругну оожургадып чадап орда, ийи кижиге кирип кел-геш, ону тургузу тыртып кээр-ге, Санчай билип каан: олар ийини чарар деп турар. Күштүг оолдар ону үндүр сөөртүп бар чорда, кызып-кызып хая көрүнгөш: "Дүн-нүн караңгызын холу-биле арыды чодуп шыдапасы дег, чүрээмде ынакшылды кым-даа алгаш октап шыдапас, чедип кээр мен" — деп чугаалаан. Болдунмайн барган.

Ынчалдыр-ла үе эртип, кадай сактырга, бүгү чүве оожургаан дег болган. Өг ээзи ашак чүве-даа эскербээн. Өскээр көжөр деп бодай бергеш, аалга олурар чай чок, чорук кылып чиде бээр. Оюу база катап биезгизи кирип, айт мунуп, ажыл кылып, арын-шыра-йындан ханы кударалдын хөлөгези чиде берген. Иези хей-ле амырап, өршээлдиг болду деп, бодун оожургаткан: уруу дакпырлыг дээрзин удатпаанда эскерип каан. Эрте күстен эгелээш, час дүшкү-жеге дээр бүдүү хөделип тургаш ашаанга сезиг алындырбайн, чажырып келгенер. Соок дүне уруунун ээди аарый бээр-ге, артын-дан ийи хол адаандан чат туткаш, өрү көдүрүптерге, чаш төл чик-чаагай... Ол-ла дүне бичии чашты адазынга хүлээди берипкеш кел-ген. Уруу ам-даа бичии, бодунун сеткилин орта хандыр билбезинден ийикпе, авазындан оолун айтырып, чемелевээн. "Хаан дээрим мени өршээзин, сугга баар чакан оолум сагындырып кээр боорга, чаш төл-дү иезинден чаргаш, бир чамдык болур адазынга хүлээди бердим. Ам-на бүгү чүве оожургап, тайбың болзун, өршээ-авыра" — деп, кадай чалбарып турган.

Хову, хураган кежи дег, шы-мыргай чаш ойт-сиген-биле шыпты-нып эгелээн. Айның үш чаазында Оюу өске аалче көжүп чоруур, келин, өг-ишти, кадайы болу бээр.

Авазы чаа торгу тодарлыг тон, шыва тон, чуга тон дээш, орун-дө-жеткен бээр четчелеп берген. Чо-руур хүн чоокшулаан. Суг кыдыын-га туруп алгаш, оон кезээниң-не карааның чажын төп, ыглап тура-рын авазы билбес. Караам чажы чечектерде шалың ышкаш, сетки-лимниң хады хөлзеп, чайгай бээр-ге, шуужуп бадып, хөөлбек болуп, эрини ашты. Санчай, кайда сен? Бир-ле онза муңгаранчыг, ак чаытай берген өйдө, Оюу хем кыдыынга үр-ле турган: "Ам уда-вас моон ырадыр чоруур, сен мени моон соңгаар тыппас боор сен. Дириг чорааш, ужуражыр салы-мывыс турбас бе? — деп ыглап тура көөрге, хемниң дуу эринде чыраалар шимчээн-даа ышкаш... аңадай бергеш топтап көргөн-аыттыг кижиге! Көржүп тургаш, бир холун өрү көдүрүп каан. Оларны дээр безин кээргээн чүве дег, чаыс хенертен соксай берген. Уруг аалынче маңаппан. Та кажан үнгөш, мында турар. Аштаан боор дээш, чадаң отка эйт хайындырып-каш, соок шай кудуп алган. Авазы, ачазы олче сагыш салбаан: эртен эрте ишкээр кирип, ачазының даа-йы болур кижиниң аалының ча-нында өг хондурар черин көрүп, көш бетинде уругларын чагып, аппаары каар деп белеткенип тур-ганнар. Харын-даа чылгыны ол чоокта тайгаже сүрер бе деп, ачазы аайын тыппайн турган. Мени чоруулу деп эш тырта бээр-ин-не дээш, уруг дыка корткан. Чок, өршээлдиг болуп, авазының дун-мазы чоруур бооп-тур. Айт өр-тээрим ол дээш чорупкаш, хем эринге маңаппан келген. Эрикте кижиге көзүлбээн. Таанда, өскээр көргөним ол бе — деп, муңгарай берген турда, артындан Санчай кускаптапкан: "Сарыым!"

— Канчап кежи келдин, суг улуг ышкажыл?

— Көржүп алган турар эвес, ам канчаар...

— Буттарың аары кирип келзе?

— Чүге-ле аарыг боор кижиге мен аан, бээр келем...

Дүн дүжүп, бүгү чүве оожур-гаан. Долгандыр турган ыржымны чүгле хемниң агымы үзе кирген: чалгылар эрикти сакты берген дег, ырай бергеш-даа, чарлып чадаан ийи кижиге дег, дедир эглип кээп турган. Адыш оюу дег безин булут чок чайгы дээрде четчип бы-жар үези келген айның дээрбээс-суг-да чайганып, шөлзөн олурган.

Ада-иези ажы-төлүн эдерткеш чоруптарга, Оюу биле Санчай аал ээлеп, аас-кежиктиг ийи хонукту кады эрттиргенер. Мал-маганын көрүп, хой-өшкүзүн кадарып чай чок турза-даа иелээ келир-үези кандыг боорун шийтпирлеп ча-дааннар:

— Өске кижиге барба, Оюу. Мен сенээ чүден артык ынак-тыр мен.

— Авам, ачамны канчап меге-лээр мен? Мени дээш хөй мал база алганнар. Дунмаларымдан канчап чарлыр мен? Сээң-биле чоруптар болзумза, ада-ием мени өөнчө кирибес.

— Бо хүнге чедир салым-чо-лумну чүгле сээң-биле холбаар мен деп идегеп чордум, ам менээ, сен чогуңда, бүдүн делегейиң-даа херээ чүл?

— Мени муңгаратпа, Санчай, са-гышым саарзык-тыр, өршээп көр. Байырлыг!

— Чер чырып келди. Мен чо-руптайн. Оода баглааш чанынга

чедир үдеп каг.

Дээрниң кыдыы арып, хүн үнер тала хаяаланы берген. Санчай адынга олурупкаш, адының ды-нын быжыг тыртарынын чалда-нып, дээржиледип тургаш, карак-чивеш аразында уругну үңгерип-кеш, кежиг кайы сен дээш хал-дыпкан. Оюу алгырып, удурланып четтикпээнде, эрикке келгеш че-же тургузуп, дүжүргөш, хемни сүс-түрүп кечипкен. Оол дыка ыра-вайн, алгырган:

— Оглуң көрүп чедип кел, манаар мен!

Чер, дээр кышкырган ышкаш болган — оглуң! Ынчаарга, ынчаарга Санчай оглуң билер, ха-рын-даа ап алган турган ышкажыл. Ону чугаалап чадап, диттикпейн, коргуп турганы хей чүве болганы ол бе?

Дүүш чедип турда, ада-иези аалынга кирип келгенер. Кайызы-даа арай сөске тыртым болгаш уруунга: «Баар черивисте шупту чүве эки, каш хонгаш көжөр бис» — деп каан, бо-ла. Ачазының шырайында шала чиктиг, кайгап-хараан аян барын уруу эскерген. Ачазы, шынап-ла, элдепсинип, ыядыксап-даа турган. Чанып кел чоруй, Оюуну күдээлексеп айтыр-ган кижиниң аалынга кире дүш-кенер. Боду-даа чок, аныяк хе-рээжен кижиге шай кудуп, аш-чем салган. Дунмазы чүве ирги бе деп, аайын тыппайн олурда, ийи бичии оолду: "Өөм ээзиниң оолдары-дыр" — деп олурган. Шайын пак-тапкаш-ла, дораан үнүп чорупкан-нар. Дөрт чыл бурунгаар-ла уруу-нар бериңер деп ээрежиң, мал-маган үзе сүрүп бергеш, ам айыт-кан хуусааы чедип кээр-ге, өөндө кадай олуртуп алган боорга, чүнү бодаар алаарыл? Ашак арай хора-даксап, үш чыл ажыг өстүрүп кел-ген мал-маганы аартыксанчыг, са-гышын өөртпес аларган. Ийи хон-дур муңчулуп келгеш, орай кежээ демги эрге чеде бергеш, дорт айтырган:

— Че, чүнү бодап тур сен, чоп кижиге тып алган хире болдуң?

— Чазын угбам келгеш барган. Оон каш хонганда теведе чүдүр-түнгөн барбаларлыг аныяк уруг эккеп кааш, чана берди. Чоруур деп тургаш:

— Сен ышкаш салым-чолдуг уруг-дур, кады чурттанар дээр.

— Авам, ачамның айтырып каан кижиге бар — дээримге:

— Чаш уруг көрүп алгаш, ону манап, эптежиң чадап турунда, чуртталга эрте бээр. Он беш хар-лыг уруг оолдарыңны канчаар өс-түрүп кижизидерин билер эвес. Тенивейн көр — дээр чана берген. Ол-ла олчаан шимзэн чок бардым ийин, акым.

Кижиниң уруун шоодуп, мени дора көргөн сен! — дээр Оюунун ачазы хорадап үнгөн. Малың ап ал.

— Оожургап көр, акым. Буруу-луг мен, шын. Малдың чартык си-лерниң шүүделиңер болзун, арт-канын эртен халдып четкеш, сүрүп алыр мен. Сылдыс-Шокар айт урууңарга белек кылдыр ол хе-вээр артсын.

Дугуржулгага кайызы тиилеп үнгенин ашак билбейн барган: Мал-маган-даа, уруу-даа оонуу болуп арткан, кайызы чая басканын кым билер ону. Хөөрөм болгаш хер-теш, челер адынга чаяңадыр хал-дып орда, сеткилинге ымыраа ыылааны ышкаш Оюуга чүү дээр-ил деп анчыг бодап кирип, дыш бер-бейн турган.

Ол-ла хүннерде акызы Санчай-ның чорук үнер айт мунуп алгаш ийи хондур чиде бээр-ге сагыш-сырап турган. Дүне дунмазы кирип

кээр-ге, арнынче топтап көөрге, хүлүмзүрөп каап олурган. Дунмазы оглуңун авазын эдериң келген бе дээр, манагыңарга, сураг.

— Чорук чогуваан ышкажыл? — деп айтырган.

— Ажырбас. Ол ашак-кадай уруун өске кижиге бээр деп чөп-шээрешкен, хөй мал алган улус-тур.

— Хоржок болганы ол бе? Боду-биле чугаалаштың бе?

— Авам-ачам сөзүңден эртпес мен — диди. Душчуп, көржүп алга-нывыс эки болду. Чүве көөр кижиге мен деп баар болгай сен, кандыг ышкаш-тыр?

— Че-че, таваар, оол. Сээң ар-нындан илдең-дир, бир-ле чугаалыг деп...

— Чедип кээр-дир ийин, сагы-жым эндевейн тур.

Санчай эрткен күзүн эштери оолдар-биле чүү болганын дың-нааш, өлүг-дириг аразында чыдып турда, кышкы дүне уругнуң авазы оглуң кирип кааптарга, чүгээртеп, чуртталгага сонуургалы катап кирип келген. Оозун ашакка берип-терге база бир чүве болза канчаар, чоруун чогудар болза эки-дир деп бодап каан. Аал ишти шупту көшке белеткенип, барбаларны дыгыг үп-севин долдур суккаш, шарып каап-кан. Өгүнү кидистерин база эмге-лээш, чүдүреринче белеткээн.

Ажыл адакталганда, чер чырып кээр-ге үнер дээр удуур деп турда, ыттар ээрген. Кирип келгеш, менди солуккаш, чышкын баарыңга олуруп алганнар. Дең чырыыңга оолдарның кайызын-даа танып кааш, чожуп, ыыт чок олурганнар. Аякта шайын папкапаш, оолдар-ның улуу чыткан деспиге ужа-төш салып каан. Оон чанынга көгээр-жикте арага, конфет-чигир, быш-так, боова. Авазынга торгу сунгаш, чанынга хол-биле долгаар сүт тыртар машинаны эжээш, ачазыңга ыяш хирээзин белекке бергенер. Ашак бо оолдар мени ат кылыры ол-дур деп коргуп-девидеп орда, бажын ажыр белек бээр-ге, мырыңай аймап калган.

— Бо оор дунмам оолга улуг урууңар Оюуну айтырып бээр дээр чор мен. Келген херээвисти чогуруп бээрин дилеп, дашка су-нуп тур бис — деп, Санчы чугаа-лаан. Аа богда, хам кадайның оолдары-биле ам база бактажыр эвес дээр, ашак сунган дашканы ижиңкеш, дегийт дүрген-не: "Чаа, уруувусту берип тур бис" — диген.

Авазы бажын согаш кылган. Акы-зы дашка кудуп, кудаларыңга ба-раалгап турда, Санчай үне халааш, сериге келген. Уруг удуур черинде чок болган. Ол чоок-кавы дилеп, кый дээр — чок! Өгге киргеш, ава-зындан айтырган. Дүвүрээр дээр уруунуң кажан үнгенин көрбээн бооп турлар. Алышкылар куруг чанганнар. Чүгле харын каты ашак күдээмге белээм-дир дээр, ха-ваанда үш-булуңчук ак имниг, дүннүн караңгызы дег карала аы-ты ынавайн турда-ла, Санчайга ды-нын тутсуп берген. Эртенинде дүүш соонда алышкылар чанып кээр-ге, бажыңы ээн. Санчының кадайы би-чии оолду көдүрүп алгаш садыг чораан чүве-дир. Аш-чемин стол-га делгеп тура, хөөрзэн:

— Садыг чанында Сылдыс-Шо-кар айт четкен уруг-тур. Хүнзедир турган, чүве-даа садып албас... Па, бо оол канчап барды? — деп, үне маңаан Санчайның соондан чаа-вазы кайгап айтырган. Удатпаанда арга адаандан ийи аыттыг кижиге көстүп келген: карала аыттыг оол Сылдыс-Шокар аыттыг уругга кожалаштыр омак-сергек дээр-жиледип халдып орган.

— Садыг чанында Сылдыс-Шо-кар айт четкен уруг-тур. Хүнзедир турган, чүве-даа садып албас... Па, бо оол канчап барды? — деп, үне маңаан Санчайның соондан чаа-вазы кайгап айтырган. Удатпаанда арга адаандан ийи аыттыг кижиге көстүп келген: карала аыттыг оол Сылдыс-Шокар аыттыг уругга кожалаштыр омак-сергек дээр-жиледип халдып орган.